

STRUCTURA SOCIALĂ A IMPERIULUI BIZANTIN (SECOLELE IV—XV)

EUGEN STĂNESCU și GHEORGHE ZBUCHEA

Mersul ascendent, pe drumul progresului, al societății omenеști înseamnă succesiunea unor formațiuni social-economice, de la comuna primitivă pînă la socialism, în timp și spațiu, fiecare avînd propriile sale legi. În cadrul acestor formațiuni social-economice, generalul și particularul se îmbină în mod armonios, existînd deosebiri în ceea ce privește aspectele concrete ale genezei, instituții sociale sau politice caracteristice în perioada de maximă înflorire, forme specifice de criză și, în ultimă instanță, de dispariție, spre a face loc unui nou mod de producție. Aceleași legi generale descoperite, în urma unei intense cercetări teoretico-științifice, de către clasicii marxism-leninismului guvernează acest proces. Un material documentar tot mai bogat este folosit de istorici pentru ca, pe baza unor concepții complet sau parțial diferite, să obțină o redare cît mai exactă, veridică și științifică a frămîntatei istorii a umanității.

În cadrul discuțiilor dintre istoricii marxiști privind definirea și succesiunea formațiunilor social-economice precapitaliste, problema modului de producție feudal a căpătat un loc central. Se urmărește a se vedea în ce măsură prin acest stadiu au trecut diferite societăți, care sînt legile general valabile, formele specifice în alte spații decît în Europa occidentală etc. Aceasta e una din principalele cauze care au determinat în ultimul timp o substanțială creștere a interesului pentru studierea problemelor interne al statului bizantin. Acest interes decurge de altfel din însăși importanța cunoașterii multilaterale: social-economice, politice și spirituale a istoriei acestui imperiu.

Statul bizantin a existat timp de peste un mileniu, constituind în timp o legătură directă între antichitate și vremurile mai noi, de sfîrșit a evului mediu. Regiune de contact permanent sub autoritatea basileilor de la Constantinopol, aflîndu-se în decursul vremurilor pe întinse și deosebite regiuni de pe trei continente: Europa, Asia și Africa, Imperiul bizantin își justifică și prin spațiul său interesul pentru cunoașterea fenomenelor interne. În această organizare statală au intrat elemente etnice dintre cele mai diferite, avînd loc procesul formării unor popoare sau începuturile vieții social-politice ale altora. Pe de altă parte, timp de mai multe veacuri Imperiul bizantin, prin institu-

țiile sale, prin formele sale politice, prin diplomație, prin intermediul bisericii ortodoxe etc., și-a pus o pecete durabilă și variată asupra evoluției istorice a multora dintre numeroșii săi vecini cu care a intrat în contact vremelnic sau permanent. Putem nota astfel că cunoașterea istoriei interne a popoarelor balcanice nu poate fi înțeleasă just fără prezentarea a ceea ce au preluat, transformat și dezvoltat în raport cu bizantinii.

La aceste elemente ce arată suficient importanța cunoașterii complete a istoriei Bizanțului, deci și a evoluției sale sociale, mai trebuie să adăugăm și un alt aspect teoretic, metodologic. Cunoașterea istoriei sociale a Bizanțului demonstrează o dată în plus valabilitatea legităților generale, universalitatea modului de producție feudal, nuanțând și îmbogățind reprezentarea noastră generală privind istoria universală în perioada medievală.

Cunoașterea evoluției interne a Imperiului bizantin e condiționată de natura și cantitatea izvoarelor documentare, narrative sau de altă natură pe care le avem la dispoziție.

Pentru prima perioadă a istoriei bizantine, care coincide într-o oarecare măsură cu sfârșitul lumii romane, o serie de izvoare interne permit degajarea trăsăturilor fundamentale ale prăbușirii lumii sclavagiste. Ni s-au păstrat o serie de decrete și constituții imperiale, novele ale unor împărați, papirusuri, ca, de exemplu, cele din Egipt privitoare la familia Appion. Izvorul fundamental pentru această perioadă îl constituie marea operă de codificare a dreptului roman și adaptarea sa la noile condiții istorice înfăptuită de către împăratul Iustinian între 529—534. Această culegere de legi, *Corpus juris civilis*, cuprinde patru părți: *Codul*, *Digestele*, *Institulele*, *Novellele*.

În perioada dispariției rînduieilor sclavagiste și a apariției obștii țărănești lipsesc în general izvoarele, fie juridice, documentare sau narrative. Singurul izvor păstrat este *Nomos georgikos* (Legea agrară), datînd, probabil, de la începutul secolului al VIII-lea și reprezentînd o transpunere în scris a unor norme de drept cutumiar, legiuire care, permanent îmbogățită, a circulat timp de mai multe secole nu numai la bizantini, dar și la slavii de sud, la români și chiar la ruși. Această largă circulație în spațiu și timp a *Legii agrare* precum și păstrarea pînă în zilele noastre a unor manuscrise începînd abia cu secolul al XI-lea fac ca în legătură cu acest izvor fundamental pentru istoria Bizanțului în secolele VII—X opiniile să fie deosebit de diferite. În veacul al VIII-lea *Ekloga* constituie o încercare de adaptare a normelor de drept roman la condiții istorice noi. Asemenea încercări au fost făcute de asemenea de către împărații Vasile I (867—886) și Leon al VI-lea (886—912): *Epanagoge*, *Proheiron* și *Basilicalele*.

În secolul al X-lea *Tratatul fiscal* încearcă să fixeze raporturile dintre contribuabili și stat. Deosebit de importante sînt *novelele* împăraților macedoneni între 922—996 prin care se încearcă apărarea obștilor țărănești și a stratioșilor în fața atacurilor dinașilor. În secolul al XI-lea *Catagrafia tebană*, înregistrînd situația concretă a familiilor dintr-o anumită regiune, este primul document ce arată clar raporturile dintre țărănimea aservită și feudalitatea bizantină.

Începînd cu veacul al XII-lea și pînă la sfîrșitul imperiului, numărul de documente interne este din ce în ce mai mare. Ni s-au păstrat diferite cărți cadastrale (așa-numitele *Praktika*), numeroase acte de donație, vînzare-cum-părare, concedare etc. în arhivele mănăstirești, în special de la Muntele Athos, publicate în cea mai mare parte. Între monumentele juridice din această perioadă amintim *Codul lui Harmenopoulos* (sec. XIV).

Este știut că în Imperiul bizantin a existat o tradiție istoriografică neîntreruptă, astfel că există numeroase cronică și alte monumente de literatură politică-istorică (publicate mai ales în cunoscuta colecție de la Bonn). Numeroasele vieți ale sfinților, dincolo de schematicismul și tradiționalismul lor, furnizează de asemenea unele știri privind istoria agrară a Bizanțului.

Situația inegală și dispartă a informației a influențat în mare măsură evoluția cercetării istoriei sociale a Bizanțului, orientînd-o mai ales spre ultimele secole, precum și rezultatele generale ale investigației istorice. Interesul pentru cunoașterea istoriei interne a Bizanțului este mai vechi, dar foarte mult timp efortul s-a îndreptat spre istoria politică internă și externă mai ales, spre istoria culturii și civilizației bizantine. Interesul pentru istoria socială și economică s-a manifestat la mijlocul secolului al XIX-lea, cînd o serie de istorici occidentali (Zaharia von Lingenthal, Gfrörer, Rambaud, Monnier etc.) s-au pronunțat pentru integrarea societății bizantine în cadrul societății medievale europene, recunoscînd că unele aspecte au fost feudale, dar insistînd mai ales asupra aspectelor juridice ale relațiilor dintre oameni.

A fost meritul deosebit de însemnat al bizantiniștilor ruși dinaintea de Revoluția din Octombrie (Vasilievski, Pancenko, F. Uspenski, A. Vasiliev etc.) de a fi cercetat în adîncime istoria agrară bizantină, în special geneza și caracteristicile obștii țărănești, instituțiile feudale, regimul loturilor țărănești. S-au obținut astfel rezultate remarcabile, multe puțin cunoscute și reluate din nou abia după cel de-al doilea război mondial. Această primă etapă a cercetărilor de istorie internă a Bizanțului se încheie imediat după primul război mondial, prin punerea deci a problemelor fundamentale, publicarea unui mare număr de izvoare, a căror interpretare însă era împiedicată de viziunea istorică idealistă. În decursul următoarelor trei decenii care alcătuiesc o a doua etapă în preocupările de istorie social-economică a Bizanțului, au apărut numeroase studii de amănunt ale unor bizantiniști, care au îmbogățit astfel substanțial cunoașterea aspectelor economice, juridice, fiscale etc. Din lungă serie a acestora amintim pe A. Andreades, G. I. Brătianu, L. Brehier, N. A. Constantinescu, G. Danstrup, F. Dölger, N. Iorga, Gh. Ostrogorsky, G. Rouillard și mulți alții. Majoritatea cercetătorilor au mers spre recunoașterea caracterului feudal al societății bizantine, dar incomplet, netrecîndu-se, de regulă, dincolo de tratarea aspectelor juridico-formale, astfel că nu s-a ajuns la o lucrare de ansamblu asupra acestei chestiuni așa de importante.

După cel de-al doilea război mondial s-a trecut la o nouă etapă, în cadrul căreia nu numai că s-au amplificat cercetările parțiale, dar s-au publicat noi surse și mai ales s-a căutat o sintetizare a rezultatelor obținute.

O dată cu aceasta, observăm o clară diferențiere a curenților din bizantinistica contemporană, a cărei caracteristică este influența deosebită a bizantinisticii marxiste. Astăzi nu există unitate de vederi în ceea ce privește aprecierea orînduirii din Bizanț. În cadrul bizantinisticii occidentale putem deosebi în principal două curente. Primul dintre aceste curente, ai cărui reprezentanți sînt P. Lemerle, N. Svoronos și alții, susținînd teza că Imperiul bizantin a fost o formațiune statală unică în felul ei, cu trăsături proprii ce nu s-au dezvoltat în alte regiuni, nu recunoaște acestei societăți un caracter feudal, feudalismul fiind asimilat cu structura politico-juridică existentă în Occidentul Europei în evul mediu.

Reprezentanții celeilalte orientări contemporane, F. Dölger, P. Charanis, D. Zakythinos etc., situîndu-se pe poziții juridico-formale, acceptînd caracterizarea societății bizantine ca feudală în special în ultimele sale veacuri de existență, de multe ori în legătură cu venirea cruciaților și a altor elemente occidentale, restrîng cercetarea lor mai ales la clasa dominantă, precum și la unele aspecte de suprastructură.

Bizantiniștii din țările socialiste, bazîndu-se pe concepția că modul de producție feudal a existat și în Bizanț o dată cu dispariția rînduieiilor sclavagiste, integrează astfel evoluția acestui imperiu în cadrul general al istoriei universale. Există însă deosebiri foarte mari între concepțiile privind modalitatea și data dispariției sclavagismului, geneza, rolul și evoluția obștii slave, respectiv slavo-bizantine, perioada și formele aservirii țărănimii, obligațiile țărănimii aservite față de stat și față de feudali, evoluția instituțiilor feudale, formele și tendințele crizei din ultimele secole, germeii relațiilor capitaliste etc. Între bizantiniștii contemporani, în cadrul diferitelor școli naționale un rol însemnat în elucidarea acestor probleme l-au avut G. Ostrogorsky, A. Kajdan, E. Lipșiț, M. Siuziumov, Z. Udaltova, D. Anghelov și alții. Cu toate diferențele existente între studiile diferiților bizantiniști, tabloul istoriei bizantine așa cum apare din cercetările cele mai recente este deosebit de complex, liniile sale fundamentale putînd însă fi reliefate. Schițarea evoluției interne a societății bizantine începînd din veacul al V-lea și pînă în veacul al XV-lea, pe care autorii au încercat-o în paginile următoare, presupune evidențierea procesului evolutiv în liniile sale cele mai generale, avînd în unele cazuri un caracter ipotetic, reprezentînd în același timp o sinteză a stadiului actual al bizantinisticii. Tabloul societății bizantine, cu umbrele și claritățile sale, așa cum ne apare astăzi, reprezintă în ansamblu o formă specifică de evoluție într-un cadru istoric determinat. Societate împărțită pe clase, cunoscînd proprietatea privată în cursul întregii sale perioade de existență precum și interesele antagoniste generate de aceasta, societatea bizantină a cunoscut în același timp variate și multiple manifestări ale luptei de clasă, începînd cu războaiele sclavilor și coloniilor în secolele V—VI și terminînd cu mișcarea zeloților sau a țărănilor din secolul al XIV-lea.

În mare, istoria Imperiului bizantin o putem împărți în trei perioade : timpurie, de mijloc și tîrzie.

Bizanțul timpuriu (395—717) este perioada dispariției Imperiului roman, a prăbușirii rînduielilor sclavagiste și a stabilirii masive a slavilor în imperiu.

Bizanțul de mijloc (717—1081) este perioada trecerii spre feudalism, caracterizată prin existența obștii bizantine sau a proprietății țărănești libere la început, urmată de începutul procesului de aservire masivă a țărănimii, de genă a instituțiilor feudale.

Bizanțul tîrziu (1081—1453) este epoca victoriei relațiilor feudale clasice, a instaurării regimului politic al feudalilor bizantini, a înfloririi maxime a instituțiilor feudale specific bizantine, precum și a dispariției lor în urma unor cauze interne, dar mai ales externe, între care atacurile occidentalilor mai întîi și în sfîrșit ofensiva nestăvilită a turcilor otomani.

Problema structurii sociale a Bizanțului timpuriu, a caracterului și evoluției acesteia este una dintre cele mai controversate între bizantinologia marxistă și cea nemarxistă. Bizantinologia nemarxistă, considerînd că feudalismul este de natură suprastructurală, tăgăduiește evoluția socială de caracter feudal din această primă perioadă, ca de altfel pentru toată istoria bizantină. Studiind în ansamblul ei istoria bizantină ca o istorie a succesiunii a două moduri de producție diferite, bizantinologia marxistă consideră că relațiile feudale se formează abia în a doua perioadă și că, din analiza documentelor, mai ales a celor juridice, nu se poate vorbi de existența relațiilor feudale în Bizanțul timpuriu. Unii bizantinisti au fost înșelați de aparențe, căci această primă perioadă înregistrează criza relațiilor sclavagiste și doar unele forme premergătoare de relații feudale.

Raportul dintre sat și oraș (*chora* și *polis*) ne dă caracteristica socială a Imperiului roman de răsărit ce se transformă în Imperiu bizantin. În cadrul acestor raporturi, între sat și oraș, preponderența netă a orașului prin existența unei producții urbane dezvoltate nu va dispărea, căci în Bizanț nu are loc un proces de ruralizare asemănător celui din Imperiul roman de apus, și duce la existența unei societăți orașenești care va juca un rol deosebit alături de societatea rurală. Datele furnizate de izvoare trebuie bine cîntărite, spre a discerne relațiile sociale și a vedea în cadrul structurii sociale clasele și păturile existente. Dezvoltarea societății în Bizanțul timpuriu trebuie a fi tratată începînd cu secolul IV, din două cauze: societatea bizantină timpurie este rezultatul evoluției societății romane, mai ales începînd din veacul al III-lea, pe de o parte, iar pe de altă parte împărații romani tîrzii au luat o serie de măsuri fiscale și legislative, care au reflectat situația socială și au influențat-o. De aceea, trebuie să zăbovim asupra conținutului și sensului acestora, spre a întrevădea evoluția din veacurile următoare.

Principala obligație percepută de la populație prin reforma lui Dioclețian era *annona*. Aceasta era percepută în conformitate cu două criterii: *capitatio* (pe cap de locuitor) și *ingatio* (pe suprafața de pămînt). Modul de percepere pe aceste căi a obligat autoritatea imperială să țină seama de

capacitățile de producție. La reformele lui Dioclețian se adaugă reformele lui Constantin cel Mare, care prezintă un interes deosebit. Constantin cel Mare începe perceperea anonei în bani, deci în răsărit economia de schimb în monedă avea să reziste ofensivei economice de schimb în natură, pe când în apus s-a trecut la o economie naturală. Această percepere a anonei în bani, numită și *adaeratio*, a jucat un rol deosebit în evoluția structurii sociale. Constantin a impus paralel o obligație fiscală a orașelor, *aerilustralis collatio*, adică perceperea periodică a impozitelor în bani.

Deci încă din secolul al IV-lea se observă în răsărit unele trăsături specifice care vor influența în chip hotărîtor dezvoltarea ulterioară. Astfel, în răsărit, în cadrul structurii agrare, satul joacă un rol principal și nu domeniul funciar. În al doilea rînd, pămîntul, ca mijloc de producție, apare tot mai mult ca principală sursă pentru veniturile fiscale percepute de la satul care începe să formeze o unitate economică. Structura bizantină timpurie a fost influențată în chip hotărîtor de fixarea producătorului direct de glie, măsură ce a determinat caracterul specific care avea să-l capete situația întregii mase a producătorilor direcți. Evoluția structurii sociale a mai fost influențată și de patronajul social, protecția celor mari asupra celor mici, ca și de intervenția tot mai frecventă a statului în viața socială.

Trecînd la analizarea structurii sociale în ceea ce privește masa producătorilor direcți, vedem că principala parte a acestora apare în izvoare cu denumirea de *douleia* (categorie servilă neliberă). Din rîndurile producătorilor direcți făceau parte sclavii și coloni. Definirea situației sclavilor în Imperiul bizantin timpuriu nu e o problemă simplă. Înregistrăm un fapt real, existența sclavilor în primul rînd la orașe și apoi la sate, avînd și într-o parte și în alta un rol important pe plan economic, deși era clar că randamentul lor era redus în agricultură. Dacă în agricultură numărul sclavilor este relativ mai mic, în schimb extinderea lor foarte mare la orașe arată că sclavii jucau în economia urbană un rol deosebit. Această situație este specifică pentru răsărit și nu pentru apus. Se constată aici existența sclavului în sens antic, considerat ca o unealtă vorbitoare, dar, sub influența creștină și a altor factori, condiția sa se îmbunătățește, căpătînd o anumită libertate în ceea ce privește moștenirea patrimoniului. Trebuie să facem distincție între secolul al V-lea, cînd exista o mare afluență de sclavi, ilustrată între altele și de pomenirea în izvoare a unor vaste piețe de sclavi la Alexandria, Antiohia, Constantinopol, și secolul al VI-lea, cînd numărul de sclavi se împușinează într-o anumită măsură și cînd, de asemenea, are loc o mai mare ameliorare a situației lor.

Problema de bază a structurii sociale în această perioadă este dezvoltarea colonatului, a cărui importanță pentru stat era mare, deoarece îi asigura obținerea impozitelor necesare. Măsura de bază în această direcție a fost legea țaranilor de glie, devenind astfel coloni. Este aici una din sursele colonatului — transformarea oamenilor liberi în țarani legați de glie — fie ca urmare a măsurilor statului, fie datorită stării de nesiguranță și obligațiilor cărora nu le puteau face față și pentru care intrau în dependență față de un mare pro-

prietar funciar. O altă sursă a colonatului a fost înzestrarea sclavilor cu loturi de pământ și cu o gospodărie, deci transformarea lor în coloni. În curînd coloniile nu se mai deosebesc prea mult de sclavi. Ei se numesc *adscripti glebae* (legați de pământ), iar în limba greacă se numeau *georgoi* (țărani în general), coloniile legați de pământ purtînd denumirea de *epanografi*. Era colon cel ce se naștea pe pământul unui proprietar și era înregistrat de fisc la capitolul proprietarului respectiv. Un colon nu avea un titlu propriu de proprietate; el avea un peculiu asupra căruia își exercita numai dreptul de folosință și nu avea drept să se căsătorească fără asentimentul stăpînului.

În legătură cu aceasta trebuie de subliniat largă extindere a patronajului în această perioadă, trecîndu-se de la patronajul orașenesc la patronajul sătesc — de la *patrocinium civitatis* la *patrocinium vicorum* — conform intereselor statului. Știri despre patronaj găsim în tratatul lui Libanios, care ne vorbește, de pildă, despre cei care protejează pe țăranii liberi contra agenților fiscului și pe coloni contra stăpînurilor de domenii. Statul urmărea interzicerea patronajului în scopul limitării creșterii puterii latifundiarilor. Astfel de măsuri au fost luate de către împăratul Valens în 368 și de Iustinian în 553, dar există îndoieli în ceea ce privește eficacitatea acestor interdicții. Instituția patronajului a avut de altfel efecte și asupra organizării de stat, căci tendințele descentralizatoare sînt indicate nu numai de relațiile stabilite între *colonus* și *dominus*, ca instituție legală, ci și de relațiile stabilite între *patronus* și *clientus*, ca instituție ilegală.

Măsurile luate de stat față de colonat și patronaj sînt contradictorii. Astfel, alături de măsuri luate împotriva extinderii colonatului, întîlnim în anul 415 o codificare a relațiilor de patronaj stabilite înainte de 397 prin care se recunoștea legarea coloniilor de patroni. Nu numai că acești patroni aveau drepturi asupra coloniilor, dar ei deveneau responsabili de perceperea impozitelor datorate de coloniile lor, cum se vede în Codul lui Teodosius. Prin aceste măsuri, statul întărea dependența coloniilor față de marii proprietari, contribuind la întărirea forței și puterii acestora. Astfel, în timpul veacului al V-lea are loc dezvoltarea continuă a marii proprietăți laice și ecleziastice. Pe marile domenii proprietarii își creează propriile lor detașamente de mercenari, unități militare formate din elemente străine sau sclavi înarmați și care se numeau „buccelarii“. Această forță militară este întrebuințată pentru a acapara pămînturile vecinilor, scop realizat și prin constrîngere economică. Țărani liberi și chiar sate întregi trec sub patronajul oamenilor puternici și influenți călcînd ordonanțele imperiale ce interziceau acest lucru și recurgînd la tot felul de acte false (acte de donație, de vînzare, de arendare și împrumut etc.). Extinderea patronatului duce la creșterea numărului de coloni.

Sub aspect social există o mare asemănare între cele două categorii servile: coloni și sclavi. De altfel, pentru contemporani e clar acest lucru. Astfel, o constituție de la începutul secolului al V-lea constata, încă de la sfîrșitul secolului al IV-lea, asimilarea între condiția enapografilor și cea a sclavilor. În legătură cu aceasta trebuie arătat că noțiunea de libertate sau de sclavie în perioada de care ne ocupăm are un conținut care nu poate fi definit cu sufi-

ciență precizie, statutul oamenilor putând fi precizat mai ales în raport cu fiscul imperial. Țăranii liberi sînt responsabili personal și sub propriul lor nume de achitarea impozitelor. Țăranii coloni nu achită în mod direct impozitele, ci aceasta se face de către un intermediar de care depind acești coloni. Remarcabila înmulțire a colonilor înscriși ne arată că trebuie să o punem în legătură cu decăderea sclaviei, pe care o înlocuiește în bună măsură pe plan economic și social, dar colonatul prezintă diferențe față de situația sclavilor. Putem să vorbim în mod foarte clar că, în această perioadă de trecere de la antichitate la evul mediu, colonatul este o formă socială de trecere. Colonii aveau obligații fiscale față de stat în bani, și față de stăpîni în natură și muncă. Aceste obligații variau între 1/5 și 1/2 din producție.

Situația colonilor nu este cunoscută și în cursul veacului al VI-lea dintr-o serie întregă de novele și constituții ale lui Iustinian, care constată starea de lucruri din vremea sa, și anume asimilarea în bună măsură a situației sclavilor cu aceea a colonilor și înrăutățirea situației acestora din urmă. În acest sens e semnificativă novela lui Iustinian din 539 : în anumite împrejurări, acei coloni înscriși care stăteau 30 de ani pe același pămînt și plăteau impozite puteau deveni coloni liberi sau coloni salariați (*misthotoi*). Se observă și tendința de transformare a colonilor liberi în coloni aserviți, lucru condamnat de către Iustinian, care a considerat necesar să-i apere pe colonii liberi, care aduceau mai multe venituri statului în urma percepției impozitelor. Observăm deci că există mai multe categorii : coloni liberi, coloni aserviți, coloni salariați. Găsim chiar și o categorie de coloni numiți *amphiboloi* (coloni de ambele feluri), cu o situație intermediară între colonii aserviți și cei liberi, care au o parcelă într-un domeniu al unui mare proprietar, dar, fiind înregistrați ca locuitori ai unui municipiu, erau liberi.

Situația colonilor în cursul celor trei secole ale Bizanțului timpuriu cunoaște astfel o mare varietate, sfîrșitul acestei perioade cunoscînd dispariția colonatului, întreaga masă a producătorilor direcți fiind treptat alcătuită în primul rînd din țărani liberi.

În Bizanțul timpuriu situația masei producătorilor direcți, *douleia*, era determinată în raport cu mijloacele de producție, ceea ce-i dă caracterul social-economic, dar și în raport cu puterea de stat, care-i dă caracterul fiscal. Colonatul era astfel mai bine dezvoltat în Egipt ; în Asia (Siria, Palestina) cunoaște o dezvoltare medie, fiind mai slab dezvoltat în Europa.

O altă categorie a producătorilor direcți era formată din țărănimea liberă, o permanență socială a Bizanțului timpuriu și mediu. Unitatea social-economică de bază a acestei categorii era satul (*vicus* în limba latină, *chorion* în limba greacă). Acești țărani erau liberi din două puncte de vedere. În primul rînd, ei erau proprietari deplin asupra pămîntului (*possessores* în limba latină, *ketetores* în grecește). În raporturile față de fisc, ei erau contribuabili, în general fiind obligați la impozite în monedă (*adaeratio*), iar în caz de neplată erau supuși vînzării forțate a bunurilor (*coemptio*). Obligațiile lor față de stat nu erau numai în bani, ci și în natură. Izvoarele arată abuzurile funcționarilor imperiali, care în epoci de foamete și de lipsă de produse îi obligau

pe țărani să plătească în natură, iar în epoci de abundență, să-și achite obligațiile în bani. Aceste obligații tind spre o creștere ce devine mai accentuată în ultima parte a Bizanțului timpuriu. Alături de proprietatea patrimonială, țăraniii liberi puteau obține pentru folosință și un lot de pământ în arendașie (*emphiteoză*). Constituția lui Iustin al II-lea caută să reglementeze situația acestor producători care dețin două proprietăți, una deplină și alta doar în folosință.

Clasa dominantă cunoaște o puternică dezvoltare în această perioadă, aflându-se la cealaltă extremitate a societății bizantine. În consolidarea situației acesteia au contribuit măsurile imperiale și patronatul. Reprezentanții clasei dominante erau numiți în limba latină *domini*, *despotes* sau *kyrioi* în grecește. Aceștia erau considerați ca atare nu în raport cu pământul pe care-l aveau în proprietate, ci cu folosirea mîinii de lucru, și totodată în raport cu fiscul. Membrii clasei dominante erau intermediari între fisc și mîna de lucru. Situația acestor membri ai clasei dominante este cunoscută într-o serie de documente și mărturii contemporane. Papirusurile egiptene ale familiei Appion ilustrează situația acestor proprietari funciari, mai ales în prima parte a Bizanțului timpuriu. Proprietarii funciari nu erau stăpîinii unor mari domenii, ci ai unui grup de proprietăți răspîndite în aceeași provincie sau chiar în provincii diferite. Ei aveau mîna de lucru la dispoziție, așa cum se vede din existența unor *homoduloi*, deci mîna de lucru servilă. Pe proprietățile lor tind tot mai mult să capete drept de autoadministrare (*autoprageia*), care e doar o aparență de feudalism, fără însă a întruni caracteristicile imunității feudale de mai tîrziu. În legătură cu aceasta trebuie subliniat încă o dată rolul deosebit de important pe care l-a avut patronajul în creșterea marii proprietăți funciare. Pe domeniile funciare au apărut bande de protecțori de meserie ce luau sub ocrotirea lor satele, dar în același timp determinau o situație de anarhie împotriva căreia puterea centrală a trebuit să ia măsuri, ca de exemplu Leon în 468 sau Iustinian în 538. Procesul era în plină desfășurare și extinderea lui, neputînd fi oprită, constituia o primejdie pentru stat, după cum ilustrează măsurile nereușite ale lui Leon I, Zenon și Iustinian.

Printre cele mai importante fenomene care ilustrează criza sclavagismului în Bizanț este instaurarea de către stat a responsabilității colective care privea pe proprietari în general și în mod special pe producători, deci atît pe țărani, cît și pe stăpîni. Din acest punct de vedere e de semnalat faptul că țăraniii liberi ce locuiau într-un sat (*vicus*) nu erau considerați în mod individual față de stat, deci în calitate de vicani, ci de convicani, adică aparținînd aceluiași resort fiscal care în urma măsurării pămîntului asigura perceperea impozitului respectiv, *metrokomie*. Această aparență este reflectată de comunitatea de soartă — *consortium* —, ceea ce înseamnă că toată lumea la un loc răspundea de obligațiile lor față de stat, ca atare toți răspundeau de randamentul pămîntului. Responsabilitatea fiscală colectivă este consolidată de stat și prin faptul că, în cazul ieșirii unui membru din comunitate, statul impunea, menținînd sistemele de impunere clasice — *capita-*

tio și *iugatio* —, adaosul la pământul nelucrat, obligație numită *ajectio* în limba latină, *epibole* în limba greacă. Acest sistem de impunere va da dreptul locuitorilor unei comunități să se apere împotriva ingerințelor din afară, a marilor proprietari sau a statului. O întâlnim și la coloni, dar în acest caz între stat și producătorul direct se interpune, în calitate de intermediar, stăpînul (*dominus*). Acest principiu al responsabilității colective a contribuit într-o anumită măsură la creșterea puterii exercitate de marele proprietar funciar asupra producătorilor de pe domeniul său. Mai târziu, însuși marele proprietar va fi obligat să plătească un *epibole* cînd există un teren nelucrat în vecinătatea proprietății sale.

În izvoare întâlnim clasa dominantă menționată mai ales ca ordin juridico-politic. Noul ordin politic al clasei dominante a luat naștere din contopirea a două ordine mai vechi: ordinul senatorial și cel ecvestru. Din această cauză clasa dominantă în Bizanțul timpuriu era o clasă ierarhizată; întâlnim subordine: *nobilissimi*, *clarissimi* etc., care sînt forme de organizare politico-juridică a clasei dominante. Astfel, în secolul al IV-lea membrii senatului sînt numiți *nobilissimi*. În secolul al VI-lea membrii acestor subordine se înmulțesc. Datorită măririi numărului lor, apar *clarissimi*, *illustrissimi*, *gloriosi*. Avem de-a face, pe de o parte, cu o creștere a numărului membrilor acestui ordin, iar pe de altă parte, cu o deplasare a titlurilor, care reflectă schimbările reale petrecute în interiorul clasei dominante. Trebuie deci să deosebim la Bizanț în această perioadă existența, alături de clase, a unor stări sau ordine. Clasele din societatea bizantină reprezintă din punct de vedere obiectiv poziția față de mijloacele de producție, pe cînd starea sau ordinul definește situația unui grup aparținînd unei clase sau mai multor clase din punct de vedere juridic. În raporturile dintre clasă și stare poate să existe o identitate completă sau relativă. Astfel, noul ordin senatorial nu este altceva decît clasa dominantă a cărei situație în cadrul statului a căpătat o codificare juridică.

În ceea ce privește însă al doilea ordin al societății bizantine, *ordo plebeus*, întâlnim în acesta mai multe clase sociale. În *ordo plebeus* intrau negustorii și meșteșugarii, care formau populația orașenească, precum și țărani și coloni, populația rurală. Vorbind despre negustorii și meseriași care intrau în *ordo plebeus*, trebuie să subliniem că prin negustori se înțelege aristocrația orașelor, iar prin meseriași propriu-ziși sărăcimea orașului, care, fiind numeroasă, a avut un rol important în viața statului, de unde și grija deosebită manifestată de stat față de populația orașenească. Astfel, se asigură în marile orașe, în primul rînd la Constantinopol, aprovizionarea gratuită cu grîne. În 330 au fost aduse 80 000 de măsuri de grîu la Constantinopol, deci noua Romă se bucura și ea de privilegiile vechii Rome, pe care o continua. Grija aprovizionării capitalei cu grîne se continuă și în veacurile următoare. Astfel, în novela a 13-a a lui Iustinian se stabilea modul în care era transportat grîul din Egipt, cum trebuia depozitat în hambare și apoi împărțit. În aprovizionarea cu grîne a Constantinopolului există o perioadă de defecțiuni în prima jumătate a veacului al VII-lea, pentru ca la mijlocul aceluiași

veac să se desființeze, rămânând cu timpul doar ca o amintire. În aceste orașe există o aristocrație comercială financiară puternică din punct de vedere economic și care se află într-o continuă luptă pentru puterea politică cu aristocrația senatorială.

Schematizând tabloul principalelor clase și stări sociale din Bizanț, se poate arăta că acestea sînt observate în lumea rurală, cît și în cea urbană. Există un *ordo senatorius*, un *ordo plebeus* și *douleia*. Ordinul senatorial reprezintă codificarea juridică a clasei dominante, fiind format din diferiți reprezentanți ai acesteia: *nobilissimi*, *glorissimi*, *spectabiles*, *clarissimi* etc. Acest ordin senatorial îl observăm atît în orașe, cît și în lumea rurală. *Ordo plebeus* cuprindea mai multe clase. Astfel, în lumea urbană, din el făceau parte negustorii, marii proprietari de ateliere, bancherii și cămătarii, precum și meseriașii, care alcătuiau o importantă parte a populației orașenești. În lumea rurală, din *ordo plebeus* făceau parte țărani liberi și colonii liberi. În sfîrșit, în ultima categorie, *douleia*, intrau sclavii, atît cei de la orașe, cît și cei de la sate, precum și colonii neliberi de pe marile domenii funciare. Astfel, sclavagistă în conținutul ei fundamental, societatea Bizanțului timpuriu, deosebit de diversă, cunoaște o evoluție mergînd spre criza și dispariția completă a relațiilor sclavagiste la începutul veacului al VII-lea.

Schimbările produse în secolele VI—VII au fost profunde. De altfel, în a doua jumătate a secolului al VI-lea și mai ales în secolul al VII-lea, a avut loc în Balcani penetrația masivă a slavilor. Că această penetrație a fost deosebit de puternică o putem constata și din ecurile atît de îndepărtate cum sînt cele din Spania și din Siria de Nord, ceea ce înseamnă că schimbările i-au impresionat pe contemporani. În legătură cu problema penetrației slave trebuie să stăruim asupra regiunilor slavizate și a celor neslavizate din Peninsula Balcanică, care sînt despărțite în general prin așa-numita linie Jirecek. La nord de această linie, populația romanizată nu a opus slavizării o rezistență deosebită și de aceea ea a fost slavizată în întregime și definitiv, dînd naștere popoarelor sud-slave, iar la sud populația grecească a opus o vie rezistență, reușind să-și păstreze caracterul său etnic. Cu sprijinul puterii centrale, în această regiune sudică, greccitatea a reușit ca, în timp de două secole, de la sfîrșitul secolului al VII-lea pînă la sfîrșitul secolului al IX-lea, să-i grecezeze pe slavi. Această schimbare a reprezentat în ceea ce privește Peninsula Balcanică, pentru problemele ce ne interesează, un factor politic și un factor demografic. Din punct de vedere politic, alianța dintre slavi și populația locală exploatată a obligat clasa dominantă și puterea centrală să recunoască măcar temporar schimbările produse și, probabil, *Nomos georgikos* poate fi imaginea acestei recunoașteri oficiale a unei schimbări vremelnice prin consemnarea în scris a unor norme de drept cutumiar apărute în această regiune. Din punct de vedere demografic, schimbările ce au avut loc au fost de natură să mărească populația, să ofere mîna de lucru mai abundentă, dînd astfel posibilitatea unei noi forme de relații între mîna de lucru, pe de o parte, clasa dominantă și puterea statului, pe de altă parte. Un izvor din

secolul al VIII-lea vorbește de abundența pământului și de afluența produselor, acestea fiind condiționate de o afluență a mâinii de lucru.

Cucerirea de către arabi a unor întinse teritorii asiatice (Siria, Palestina, Egipt, Africa de Nord), favorizată fiind de nemulțumirea mării mase a populației, datorită exploatării sociale și fiscale, alături de pătrunderea slavilor în Peninsula Balcanică, a avut drept rezultat nu numai o restrângere substanțială a teritoriului bizantin, dar și schimbări fundamentale în economia și structura proprietății, deci asupra structurii sociale în ansamblul statului. În cursul secolului al VII-lea, marea proprietate, în special laică, dispăre, făcând loc micilor loturi țărănești sau proprietății comune a membrilor comunităților rurale, fie a celor mai vechi, renașcute, fie a celor ce au apărut ca urmare a stabilirii slavilor în imperiu.

Deci secolul al VII-lea a fost un secol de criză și pe plan social, după care începe o nouă epocă istorică, caracterizată prin predominarea comunității libere și procesul lent, îndelungat de formare a relațiilor feudale.

Societatea bizantină prezintă unul din acele cazuri din istoria universală care ne fac să înțelegem mai bine succesiunea modurilor de producție, trecerea de la o formație social-economică la alta. Epoca Bizanțului de mijloc este perioada de formare a relațiilor feudale, o perioadă îndelungată, cu un ritm lent de evoluție. De la bun început trebuie precizat că evoluția structurii sociale nu se prezintă uniform în toate regiunile statului bizantin. Intensitatea cea mai mare o întâlnim în Asia Mică, existând o dezvoltare mai accentuată în economie. Aici structura socială îmbracă o haină prefeudală, protofeudală și apoi feudală.

Situația socială este profund schimbată în comparație cu aceea de la sfârșitul Bizanțului timpuriu, când s-a constatat existența unei societăți frământate, instabile. Izvoarele de la începutul secolului al VIII-lea relevă o societate într-o anumită măsură stabilizată, în care marea proprietate a fost lăsată în urmă, trecând pe planul al doilea, pe primul plan apărând obștea țărănească, rezultat al unui proces rapid care a transformat în chip radical societatea bizantină în mai puțin de 100 de ani. Codificările agrare, reprezentând modul în care autoritatea imperială a luat cunoștință de procesul istoric, încercând uneori a-l opri chiar, pun în lumină structura bizantină din această epocă. Cel mai însemnat monument legislativ este „legea agrară” (*Nomos georgikos*). Problema apariției noii forme de organizare socială în cadrul lumii bizantine și ca atare a apariției „legii agrare” a suscitat vii discuții în rândurile bizantiniștilor. Unii consideră că schimbarea a apărut sub Heraclius, alții optează pentru perioada isauriană. Adevărul pare a fi la mijloc, *Nomos georgikos* fiind o codificare alcătuită probabil la sfârșitul secolului VII, începutul secolului VIII. Formarea obștii țărănești este rezultatul unui proces îndelungat, iar în *Nomos georgikos* satul apare ca o unitate social-economică, un model de comunitate rurală, reglementându-se economia internă a acestuia, dar și raporturile cu autoritatea centrală, dat fiind că satul este

și o comună — o unitate fiscală. De aceea în Bizanțul de mijloc este întrebuițat termenul de *chorion*, care subliniază realitatea rurală tocmai din acest punct de vedere. În această vreme țăranul nu mai este denumit *colonus*, ci *georgos*, cuvânt care s-ar traduce prin cuvântul latin *agricola*, adică țăran liber. Aceste transformări semantice reflectă schimbările din situația socială. Țărănimea nu se prezintă unitar : țăranul bizantin poate fi stăpîn (*kyrios*), arendaș (*mortites*) și ziler (*misthotes*). În obștea bizantină există deci o anumită diferențiere cu trăsături specifice care ne arată că asimilarea cu zadruga slavă este exagerată. Astfel în obștea bizantină se cunoaște o proprietate comună, dar și o proprietate individuală. *Chorion* era unitate social-economică, dar și juridico-fiscală. Cine plătea impozite avea drept la proprietate, fiind recunoscut de stat ca proprietar, deci ca om liber ; cine nu plătea nu avea acest drept.

Obștile de țărani liberi nu sînt obști complet devălmașe, ci proprietatea devălmașe se întrepătrunde cu cea individuală. În proprietate individuală se aflau casa și terenul din jurul ei, ogoare, livezi, vii etc. În proprietate devălmașe erau pădurile, luncile, apele, morile, presele de ulei. Existența acestor două feluri de proprietate este demonstrată printr-o serie de dovezi, cum sînt : dreptul de succesiune : moștenirea se făcea în mod egal între toții fiii ; dreptul asupra pămîntului străin : toți membrii obștei aveau dreptul să lucreze un pămînt părăsit și să-și împartă beneficiile ; dreptul de preemțiune (pro-timis) : înstrăinarea unui pămînt se făcea numai după ce toți membrii obștii renunțau la el. Din punct de vedere al analizei statice se întîlnesc două feluri de proprietate, situație pe care o constatăm într-un anume moment și într-un anume loc. Din punct de vedere al analizei dinamice însă, procesul este de restrîngere a proprietății devălmașe în favoarea celei individuale.

La începutul secolului al IX-lea, vorbind despre politica socială a lui Nicephor I, în legătură cu măsurile luate de acesta pe plan intern, Theophanes menționează că prin politica sa fiscală a înrăutățit situația paricilor (*paroikoi* = vecini). Nu știm cînd a apărut această categorie socială, amintită pentru prima dată de către Theophanes în legătură cu împrejurările pomenite mai sus. La începutul secolului al IX-lea e o realitate existența unei obști de țărani dependenți cu obligații față de marii proprietari, pe de o parte, și față de fiscul imperial, pe de altă parte. Această obște dependentă, în ceea ce privește ordinea interioară, se aseamănă foarte mult cu obștea liberă. Vedem deci că, cel puțin în secolul al IX-lea în societatea rurală întîlnim o obște dependentă, dar elementul esențial în această perioadă este obștea țărănească liberă, despre care însă avem puține izvoare în afară de „legea agrară“ și putem să urmărim mai greu evoluția ei internă, fiindu-ne mai cunoscute raporturile acesteia cu marii proprietari sau cu statul.

În cursul veacurilor VIII—IX încep să apară în Bizanț mari proprietari, așa cum vedem din unele izvoare hagiografice din această perioadă. Astfel, în „Viața Sft. Filaret Milostivul“, compusă la începutul secolului al IX-lea, este atestată existența unui mare proprietar funciar din Paphlagonia. Acesta avea 600 de boi, 100 de atelaje pentru lucrarea pămîntului, o herghelie

din 800 de cai, 80 de căfri și cai pentru serviciu, 12 000 de oi, 40 de domenii (*proastia*) de o mare suprafață și bine irigate, numeroși sclavi. Chiar dacă Nicetas, autorul acestei vieți, a exagerat în ceea ce-l privește pe Filaret, probabil că a avut în vedere exemple asemănătoare. Această mare bogăție a fost pierdută de către Filaret, care a sărăcit în urma asaltului neîntrerupt al vecinilor, atât al marilor proprietari (*dinați*) cât și al obștilor libere. Existența unei mari proprietăți în Bizanț ne este ilustrată și de știrile care ni s-au păstrat despre Daniélis, o bogată proprietară din Pelopones, care-i lasă ca moștenire împăratului Vasile I Macedoneanul (867—886) 80 de domenii, câteva orașe, 3 000 de sclavi, importante sume bănești. Această mare proprietate exista alături de cele două feluri de obști țărănești, ea este în continuă creștere și va deveni un fenomen caracteristic pentru societatea bizantină în cursul veacului al X-lea.

Obștea țărănească era mijlocul principal prin care autoritatea statului înțelegea să asigure perceperea regulată a impozitelor. Faptul că *Nomos georgikos* se află totdeauna în același loc cu legiuirea lui Leon al III-lea Isaurianul — *Ekloga* — arată că autoritatea de stat a văzut în acest cod posibilitatea de a realiza o stabilitate fiscală prin organizarea economiei, deci putem considera *Nomos georgikos* ca o legiuire fundamentală pentru stat. Un alt izvor important pentru cunoașterea structurii sociale, *Tratatul fiscal* alcătuit în veacul al X-lea, poate în vremea lui Constantin al VII-lea, arată că ceea ce a rămas foarte puternic în societatea bizantină este principiul solidarității fiscale: plata în comun a impozitelor după suprafața de pământ a obștii. Dar și aici apar o serie de dificultăți, căci nu toată suprafața de teren era cultivată. Important este faptul că acest *Tratat fiscal* făcea unele excepții. Pământul părăsit timp de 30 de ani (*klasma*) făcea obiectul unei retrageri din evidența de ogoare ale obștei, evidență ținută de organele statului. Pentru aceste pământuri obștea nu mai plătea impozite, în schimb terenurile respective treceau în proprietatea statului. Din aceasta s-au ivit două situații: pe de o parte o slăbire a obștii țărănești, pe de altă parte crearea unui fond funciar al statului. În ceea ce privește obștea, observăm existența unei diferențieri în *euphoroî* — țărani înstăriți — și *aporuntes* — țărani săraci —, din punct de vedere social-economic. Din punct de vedere juridico-politic o serie întregă de elemente ale obștii foloseau pământul arendat de către stat și mai târziu vor lua și alte pământuri, îmbogățindu-se astfel. Politica centrală de adaptare a fiscalității la situația din obște a contribuit la procesul de diferențiere. Textele din veacul al X-lea ne prezintă aspectul dinamic al mișcării în cadrul structurii sociale în decursul mai multor decenii.

Împărații macedoneni au luat poziție față de anumite fenomene ce aveau loc în structura socială. Relativa stabilitate pe care am întâlnit-o din perioada anterioară, în secolele VII—IX, dispăre acum. Factorii care au contribuit la apariția instabilității pot fi numeroși. Astfel, existența factorilor economici nu trebuie însă despărțită de aceea a factorilor politici. Foametea pe care o înregistrăm în această perioadă și care uneori a avut caracter de flagel, ca în timpul lui Vasile I, Roman al II-lea, Nicephor Phocas, a dus

la înstrăinarea loturilor. Înstrăinarea loturilor însă a fost influențată de presiunile pe plan politic. Cei puternici — *dynatoi* —, deținând puterea de stat, socoteau că o pot folosi pentru a pune mâna pe pământul obștii libere, pe de o parte, și chiar să-i aservească pe țărani, pe de altă parte. În această perioadă se înmulțesc știrile despre transformarea țăranilor din *georgoi* în *paroikoi* și din *euphoroi* în *aporuntes*. Au loc încercările repetate ale împăraților macedoneni de a frâna procesul, și în această direcție au fost emise numeroase noi, începând cu Roman I și terminând cu Vasile al II-lea. Împărații macedoneni au înțeles că obștea țărănească liberă are o dublă importanță pentru menținerea statului bizantin, fiind unul din elementele fundamentale ale stabilității și existenței acestui stat. Obștile țărănești asigurau perceperea neîntreruptă și integrală a impozitelor, hrănind astfel aparatul de stat bizantin. De asemenea obștile bizantine furnizau importante contingente militare care, alături de stratioți, alcătuiau baza puterii militare bizantine, deci asigurau integritatea teritorială. Trecerea obștilor țărănești și a stratioților în dependența marilor proprietari a găsit împotrivire din partea împăraților macedoneni și datorită faptului că aceștia urmăreau menținerea lor în folosul statului, al împăratului și al aristocrației grupate în jurul acestuia. În veacul al X-lea lupta dintre puterea imperială și marii proprietari funciari din provincie trebuie văzută ca o luptă pentru controlul mâinii de lucru, pentru stabilirea controlului asupra pământului arabil, pentru perceperea rentei feudale. Putem vorbi, într-o anumită măsură, în veacul al X-lea, de existența unor țărani aserviți de către stat, deci pareci ai statului, precum și de existența unei rente centralizate sub formă de impozit, pentru menținerea cărora se luptau împărații macedoneni. Novela din 922 a împăratului Roman I Lecapen subliniază pericolul ce amenința obștile țărănești și dădea totodată acestora dreptul de a folosi toate mijloacele pentru a se opune, și în primul rând dreptul de protimimis. În 934 același împărat întărește măsurile luate, ridicându-se împotriva dreptului de preferință la cumpărare de către un puternic a loturilor de pământ ale oamenilor din aceeași localitate. Expunerea de motive a acestei noi este lipsită de interes: „Oamenilor pe care providența dumnezeiască prin marea sa milă sau pentru alte pricini i-a ridicat de la o soartă modestă pe o treaptă superioară trebuie să rămână la aceeași moștenire de avere ce i-a fost dată de la început și netrecând măsura, . . . să nu nenorocească pe vecinii lor răpindu-le averea . . .”¹. În aceeași novelă, Roman Lecapen arăta în legătură cu proprietatea țărănească: „Sînt în mare număr cei care fac față nevoilor statului, care plătesc impozitele și fac serviciul militar. Totul se va prăbuși dacă numărul lor mare va dispărea”². Aceste măsuri luate de către Roman Lecapen, ca de altfel și cele luate de urmașii săi, au fost ineficace. Ceva mai târziu, Constantin al VII-lea, după 945, proclama gravitatea aceluiași pericol din partea dinaților. Astfel el spune într-una din novelele sale: „Vin adesea la urechile noastre știri că dinații nu iau în seamă legile imperiale și se infiltrează în comunitățile rurale prin vînzare, false do-

¹ Jus Graeco-Romanum, ed. Zahariae a Lingenthal, pars III, Leipzig, 1857, p. 243.

² Ibidem, p. 244.

nații sau moșteniri măsluite, tiranizează pe săraci și-i alungă de pe pământul și bunurile lor”³. Că aceste măsuri nu au fost eficace se vede din faptul că Vasile al II-lea a simțit nevoia să ia măsuri mai severe. În primul rând, el a anulat dreptul de prescripție de 40 de ani, hotărând ca toate pământurile înstrăinate să fie întoarse înapoi obștilor. O măsură deosebit de gravă pentru dinați a fost stabilirea impozitului de reciprocitate, *allelengyon*, silindu-i pe cei bogați să plătească impozitele vecinilor lor mai săraci. Paralel cu creșterea mării proprietăți laice, importante domenii se concentraseră și în mâinile bisericii, după ce împărații iconoclaști redusese substanțial proprietățile mănăstirești. Împotriva acestora de asemenea sînt date unele novele imperiale. Astfel, Nicephor al II-lea Phocas a încercat să oprească acest proces și este semnificativ în primul rând titlul uneia dintre novelele sale: „Despre felul cum nu trebuie să se clădească mănăstiri noi și aziluri și despre felul cum casele plăcute lui Dumnezeu nu trebuie să-și sporească averile”. Iată ce spune el, între altele, în această novelă: „Observînd acum cele ce se întîmplă în mănăstiri și în alte case sfinte și observînd boala vădită — căci așa numesc eu lăcomia care stăpînește —, eu nu pot născoci leacurile prin care se poate îndrepta răul și nici pedepsele prin care trebuie să pun capăt lăcomiei fără de măsură”. În continuare arăta că clericii „se silesc să cîștige în fiecare zi mii de plevre de pămînt (o plevră este egală cu cca 1/8 ha), construiesc clădiri luxoase, își înmulțesc numărul hergheliilor de cai, turmele de boi, cămile și alte vite, acordînd acestui lucru întreaga grijă a sufletului lor, astfel că călugăria nu se mai deosebește prin nimic de viața lumească cu toate grijile ei”⁴. În continuare, împăratul interzicea înființarea de noi mănăstiri și aziluri. De asemenea el stabilea că „nu se va îngădui nimănui să lase ca moștenire moșii sau alte bunuri mănăstirilor, azilurilor și caselor pentru primirea oaspeților sau mitropoliților și episcopilor fiindcă acestea nu aduc nici un folos”⁵.

Clasa dominantă a depus mari eforturi pentru a lichida această legislație a împăraților macedoneni sau pentru a eluda prevederile ei. În ceea ce privește impozitul de reciprocitate stabilit de Vasile al II-lea, acesta nu a fost desființat decît în timpul lui Roman al III-lea.

Textele novelor sînt o oglindire a contradicțiilor antagonice între clasele vremii. Textele vorbesc de cei săraci și de cei bogați, de cei slabi și de cei puternici, de cei străluciți și de cei de jos. Autoritatea imperială nu lua apărarea celor de jos din spirit de dreptate și de omenie, ci urmărea împiedicarea subminării obștii din afară, dar mai ales din interior, luînd măsuri împotriva membrilor obștii ce se îmbogățiseră de curînd și căutau să-i aservească pe țaranii din mijlocul cărora se ridicaseră. Semnificativ din acest punct de vedere este textul novelei din 996 a împăratului Vasile al II-lea: „Din vremea în care noi am primit puterea autocrației și am început să cercetăm pricinile dintre cei bogați și cei săraci, am văzut că bogații, bolnavi

³ Jus Graeco-Romanum, p. 252.

⁴ Ibidem, p. 293.

⁵ Ibidem, p. 295—296.

de patima câștigului, găesc încurajarea acestei patimi a lor și se silesc, când prin daruri și când prin forță, să treacă într-un fel peste dreptul de prescriere de 40 de ani și să capete apoi dreptul deplin pe proprietate, asupra lucrului pe care ei, prin șantaj, l-au agonisit de la cei săraci. . . . Este cu desăvârșire limpede că numai atunci vor fi asigurate interesele săracului când i se va oferi dreptul să caute și să ia înapoi proprietatea sa, indiferent de cât timp a trecut. Dacă nu va face aceasta, vom da bogatului prilejul să spună : Acum eu fac binele, iar cel sărac nu poate să se lupte cu mine, însă dacă fiul meu va face bine și înspre fericirea noastră va trece tot timpul stabilit de lege, atunci cele câștigate de noi se vor transforma în avutul inalienabil și, prin urmare, lăcomia îmi este de folos. . . . Oare se poate să nu consider și puternic și slab pe acela care la început făcea parte din numărul celor săraci, iar după aceea a ajuns la onoruri și a atins înălțimea rangului ? Slab este atât cât se află jos, și atunci noi admitem că nu i-a folosit la nimic dreptul de prescriere. Puternic este însă din clipa când a primit onoruri, și atunci noi vom arăta că timpul nu-i va ajuta la nimic. Asemenea cazuri de transformare se pot vedea în fiecare zi, și noi singuri vom dezvălui aceste cazuri. Iată, noi am dat de un oarecare Philocales ; la început el a fost un țăran sărac și apoi a devenit nobil și bogat. Când se afla în sărăcie, el ducea greul împreună cu consătenii săi și nu se deosebea prin nimic de ei, însă când Dumnezeu l-a înălțat la început pînă la rangul de evdomadaris, apoi la cel de hitonit și în sfîrșit la cel de protovestiaris, atunci el a cuprins întreg satul și l-a transformat în propria lui moșie, schimbîndu-i pînă și numele. Când omul s-a văzut ridicat atît de sus și când faptele lui au luat un astfel de aspect, e îngăduit oare să-i fie dat ajutor și prin dreptul de prescriere să stăpînească neschimbat lucrul pe care l-a câștigat prin răutate ? De aceea noi, trecînd prin localitatea aceea și aflînd din plîngerile celor săraci despre starea lucrurilor, am ordonat să se distrugă pînă în temelii minunatele lui palate, să se întoarcă celor săraci avutul lor, iar lui i-am lăsat numai lotul pe care l-a avut la început și l-am adus în starea de la început a țăranului“⁶. În aceeași novelă mai sînt amintite și puternice familii de mari proprietari cum sînt Maleinos și Phocas. Reiese deci că legislația era suficientă pentru atacurile externe, dar nu pentru subminarea internă a obștii. Împotriva acestei subminări interne se îndrepta ascuțișul legislației lui Vasile al II-lea.

Lupta împăraților macedoneni însă nu este pentru salvarea obștii, ci pentru supunerea de către stat a acesteia. Ajungem astfel aici la esența feudalismului bizantin. Statul bizantin este prin excelență un stat centralizat. Secolul X este răstimpul istoric în care statul și dinații se întrec pentru a pune mîna pe pămînturile obștii. Probabil că acest proces a avut două faze, primul pînă la Vasile al II-lea și al doilea în epoca lui Vasile al II-lea, când se intensifică eforturile puterii imperiale pentru a avea propriii săi pareci. Era deci vorba aici de lupta pentru menținerea și consolidarea rentei centralizate sub formă de impozite.

⁶ Jus Graeco-Romanum, III, p. 310—311.

În aceasta deci ar consta prima tendință a legislației macedonene din veacul al X-lea : menținerea obștilor țărănești în fața atacurilor dinaților și transformarea membrilor lor în pareci ai statului. O a doua tendință a novelor este contra dinaților eclesiastici. Statul bizantin a avut de multe ori tendințe antimonastice, contra bisericii ca instituție politică. De data aceasta legislația urmărea împiedicarea acumulării unor bogății funciare importante, a trecerii țăranilor în mâinile bisericii și mai ales ale mănăstirilor. Acesta este sensul novejii lui Nicephor din 964, din care am dat un fragment ceva mai înainte. Aceeași politică se va găsi în cadrul complexului program de reformare al lui Isac Comnenul (1057—1059).

O a treia tendință a legislației bizantine în această epocă este apărarea proprietății și bunurilor stratiotice. Scopul acestei tendințe e foarte clar. Proprietatea stratiotică este o proprietate mijlocie, condiționată de serviciul militar, posesorul unui astfel de lot fiind obligat să se prezinte în armată la slujba militară în caz de război sau în alte cazuri. Stratioții, în diferitele provincii, alcătuiau o parte însemnată a populației. Fiind posesori ai unor loturi pe care le lucrau singuri sau cu unele ajutoare, ei ocupă o poziție intermediară între marea masă a membrilor obștii și dinații, în curs de apariție, de unde decurge și natura contradictorie a evoluției acestei instituții, unii stratioții devenind pareci sau feudali, alții existând chiar sub Paleologi. Stratioții alcătuiau o importantă parte a armatei bizantine, și dispariția lor ar fi dus la slăbirea armatei bizantine, deci la incapacitatea statului de a face față pericolelor externe. Loturile stratiotice au fost la început egale, apoi ele au evoluat, unele mărindu-se, altele micșorându-se sau chiar dispărând. Valoarea loturilor varia între 4—12 libre aur. Aceste bunuri stratiotice au jucat un rol dintre cele mai importante în organizarea militară bizantină a cărei principală forță consta nu în armata permanentă ci în armata de rezervă formată din stratioți. Împărații macedoneni au avut conștiința clară a dezastrelor ce va urma pieririi acestei forțe. Se poate considera că stratioții constituie unul din rezultatele activității împăraților Isaurieni, la întărirea acestei instituții contribuind și una din reformele lui Nicephor I. În secolul al X-lea însă începea criza proprietății stratiotice, ce nu putea fi oprită de puterea imperială, astfel că în veacul al XI-lea ea începe să decadă foarte mult, poate chiar să dispară. Dacă se compară datele furnizate de mărturiile din veacul al X-lea, în primul rând de novelele imperiale, cu izvoarele din veacul al XI-lea, și în special cu *Cadastrul Tebei*, constatăm o situație deosebită total. În acest veac nu mai vedem rezistența unor dinați ce sînt persecutați de stat, ci avem o realitate consfințită de către stat : victoria dinaților în prima jumătate a veacului al XI-lea, confirmată de către stat și apoi consolidată prin venirea Comnenilor pe tronul Bizanțului în anul 1081. Lupta dintre aristocrația civilă și aristocrația militară, care avea la bază lupta pentru controlul asupra mîinii de lucru și a veniturilor statului, se încheia prin victoria definitivă a aristocrației bizantine provinciale, prin terminarea procesului de feudalizare a imperiului, ceea ce va duce la slăbirea acestuia, fiind una dintre principalele cauze ale dispariției statului bizantin.

Textul principal pentru studiul structurii oraşului bizantin în această perioadă este *Cartea prefectului*, alcătuită probabil în timpul lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul (945—959). În oraşul bizantin existau negustori şi meşteşugari, dintre care unii erau încadraţi în corporaţii controlate de către stat. Condiţia mîinii de lucru era diversă. Existau calfe a căror situaţie se caracteriza printr-un mare grad de dependenţă în contrast cu situaţia mistoţilor, zileri ce aveau o independenţă mai mare. În oraşe continuau să existe şi sclavi. Alături de masa producătorilor direcţi, există o aristocraţie urbană formată mai ales din mari negustori, dar şi din proprietari de ateliere. Structura socială a oraşului se caracterizează printr-o mai mare stabilitate. Formarea relaţiilor feudale a fost mai accentuată la sat şi numai după evoluţia şi cristalizarea lor au influenţat şi oraşul.

Aşadar, societatea Bizanţului de mijloc prezintă un tablou general din care se desprinde existenţa unor dinaţi, mari proprietari funciari, obşti ţărăneşti care erau fie libere, fie aservite, cele aservite fiind formate din pareci. O altă categorie socială puţin numeroasă era a celor scutiţi de impozite. O situaţie intermediară între dinaţi şi obştile libere o aveau stratioşii, care, la fel ca şi obştile ţărăneşti libere, depindeau de stat într-o măsură mult mai mare în comparaţie cu dinaţii, ce luptau pentru a-şi dobîndi independenţa economică şi mai apoi şi politică în raport cu statul. La baza piramidei sociale se aflau parecii, atît ai statului, cît şi ai particularilor. Aceşti pareci erau diferenţiaţi. Situaţia cea mai grea o aveau *douloiparokoi* — adevăraţi iobagi —, cu o situaţie asemănătoare cu a sclavilor. Acest tablou general al societăţii bizantine este un tablou dinamic al unui proces ale cărui trăsături fundamentale s-au accentuat în veacul al XI-lea, cînd s-a accelerat polarizarea populaţiei din Imperiul bizantin fie înspre marea aristocraţie feudală provincială, puţin numeroasă, dar avînd puterea economică şi politică, fie spre ţărănimea aservită, parecii, care alcătuiă marea masă a populaţiei din imperiu. Transformările sociale petrecute în veacul al XI-lea au schimbat aspectul general al statului bizantin, determinînd trecerea la o nouă perioadă a dezvoltării sale.

*

Caracterul relaţiilor sociale, evoluţia şi cronologia acestora reprezintă o problemă foarte complexă pentru epoca Bizanţului tîrziu, ca şi pentru istoria anterioară a Bizanţului. În legătură cu aceasta trebuie privită şi problema relaţiilor feudale, atît în ce priveşte natura acestor relaţii, cît şi momentul cristalizării lor. În linii mari însă, feudalismul bizantin apare deplin cristalizat ca un sistem social, ca un ansamblu organic, rezultat al unui îndelungat proces istoric, şi nu ca un element străin, impus din afară, în urma contactului cu lumea apuseană. În diverse regiuni formele pe care le-au îmbrăcat relaţiile feudale au putut să fie din cele mai diferite, de aceea raportarea feudalismului bizantin la ceea ce se poate numi feudalism clasic trebuie considerată mai ales ca o metodă comparativă pentru înţelegerea problemei.

Pornind de la caracteristicile generale ale societății feudale, problema esențială este a modului în care era stăpînit pămîntul, cine erau proprietarii și care erau raporturile între proprietar și producătorul direct, acestea alcătuind fondul relațiilor sociale. Este neîndoielnică existența feudalismului bizantin, înzestrat însă cu instituții care îi sînt caracteristice. Principalele instituții feudale bizantine sînt *pronoia* și *charistikonul*, la care se mai adaugă și existența imunității — *eskoussia*.

Pronoia este o proprietate feudală de caracter militar rezultînd din concedarea unui lot de pămînt împreună cu un număr de țărani aserviți-pareci în schimbul cărui beneficiar se angaja la slujbă militară pentru împărțat. În Bizanțul tîrziu pronoiarul, adică cel care beneficiază de o astfel de proprietate condiționată, se mai numea și „stratiot”, adică militar; de aceea nu trebuie confundați pronoiarii cu stratiotii din epoca Bizanțului de mijloc, care alcătuiau o categorie intermediară între țărănimea liberă și mica nobilime, făcînd parte din categoria producătorilor direcți și posedînd bunuri de o valoare relativ puțin însemnată. Posesiunea unei pronoia era însă un privilegiu, iar pronoiarul avea oarecare asemănare cu feudalul apusean. Pronoia poate să fie asemănată cu beneficiul apusean devenit feud, adică proprietate feudală ereditară condiționată de anumite servicii din ce în ce mai puțin numeroase și mai puțin costisitoare, pe care lucrau țărani aserviți, parecii, care sînt exploatați uneori sălbatic de către pronoiari. În acest sens Niketas Choniates arată că locuitorii provinciilor sufereau cele mai grele asuprairi de pe urma lăcomiei fără fund a stratiotilor (prnoiariilor), care nu numai că le răpeau banii, dar le smulgeau chiar ultima haină de pe corp. Numeroase mărturii din vremea Paleologilor vădesc cît de grea devenise situația parecilor altădată țărani liberi. Noua clasă dominantă a societății bizantine era alcătuită tocmai din acești pronoiari.

Pronoia a apărut în cursul veacului XI ca un beneficiu condiționat de anumite servicii. În vremea Comnenilor, datorită decăderii armatei bizantine, acordarea unei pronoia a fost condiționată de slujba militară. Evoluția pronoiei de la beneficiu condiționat la proprietate ereditară a avut loc treptat. La început pronoia a fost condiționată și acordată pe un anumit termen, pentru ca apoi să fie acordată pe viață. Ceva mai tîrziu pronoia a devenit proprietate ereditară și chiar caracterul ei condiționat de serviciul militar a început să dispară. Astfel, în secolul XII pronoia e acordată încă pe termen, în secolul XIII este viageră, pentru ca în secolele XIV—XV să devină proprietate ereditară. Ca atare, începînd cu secolul XII, fizionomia generală a relațiilor de proprietate asupra pămîntului s-a schimbat în mod radical, așa cum se poate observa și din cărțile cadastrale în care se oglindește o cu totul altă situație, deoarece ne prezintă proprietatea pronoiară ca predominantă.

În ceea ce privește proprietatea stratiotică, aceasta nu a dispărut în întregime, ci s-au păstrat rămășițe pînă înspre sfîrșitul Imperiului bizantin. Oricum, apare clar că, în societatea bizantină tîrzie, clasele fundamentale erau pronoiarii și parecii care locuiau pe pămînturile lor. Pronoiarul era obligat la slujba militară și el trebuia să se prezinte cu o ceată înarmată, spre:

deosebire de sistemul stratotic, când țăranul se prezenta individual. Ca urmare, această formă de legătură privată prin acordarea unei pronoia a putut să devină și o formă de legătură publică între stat și supușii săi, fără a se ajunge însă la precizia sistemului vasalic din apusul Europei.

Dacă pronoia poate fi asemănată cu instituția apuseană a feudului, charistikonul este o instituție caracteristic bizantină. Charistikonul este o proprietate de un fel deosebit, pe care nu o întâlneam nicăieri în altă parte și care constă în cedarea veniturilor pe care o mănăstire trebuia să le verse statului, unui particular, de cele mai multe ori unui laic. Era deci un fel de răsplată a unor servicii pe care statul nu mai avea posibilitatea să le onoreze din propriul său buget. În cazul charistikonului, condiționarea era mult mai clară, căci beneficiarul acestui privilegiu trebuia să răspundă de administrarea proprietății dobândite; uneori chiar împăratul numea un curator care să supravegheze foarte strict modul de administrare pentru a achita obligațiile fiscale față de stat, atunci când era cazul, asigurând în același timp veniturile celui care era beneficiarul privilegiului imperial. În secolul XII, în vremea lui Manuel Comnenul, s-a încercat o reglementare a charistikonului ca tip de proprietate, date fiind avantajele pe care le avea statul. În veacurile următoare, charistikonul a cunoscut totuși o mult mai mică răspândire decât pronoia, proprietate condiționată, sau decât proprietățile depline scutite de orice fel de obligații.

În Bizanțul târziu a cunoscut o largă răspândire eskoussia, adică imunitatea feudală. La început aceasta a fost un fel de scutire fiscală, beneficiarul nemaitrebuind să verse unele impozite, al căror număr și valoare puteau să varieze; această imunitate fiscală s-a păstrat și în veacurile următoare, lărgindu-se încontinuu. Specific imunității bizantine era faptul că imunitatea bizantină a continuat să fie deosebită de cea din Occident, ceea ce a predominat fiind aspectul fiscal; totuși în unele documente se pot întrevedea și alte aspecte ale imunității. În linii mari, evoluția eskoussiei a fost următoarea: în veacurile X—XI se pot semna începuturile imunității fiscale; în veacul XII imunitatea fiscală se extinde, apărând și unele elemente de imunitate administrativă; în veacurile XIII—XV extinderea imunității fiscale și administrative și consolidarea acesteia nu au fost însoțite însă și de o imunitate juridică. De imunitate se bucurau și pronoiarii, dar mai ales numeroase proprietăți mănăstirești. Dacă în veacul XI pronoiarii erau încă puțini, după ce slujba militară a dus la dobândirea unei pronoia, numeroși au fost aceia care au căutat să obțină o astfel de proprietate condiționată, după cum arată Niketas Choniates când spune că numeroși erau cei care voiau să intre în rândurile „militarilor” (se subînțelege pronoiarii), părăsindu-și vechile profesii. Ataleiates, în secolul XI, arată că toți voiau să fie avocați și birocrați. Deci între timp avusese loc o schimbare radicală a criteriilor de judecare a poziției social-economice în societate, înlocuirea aristocrației civile cu cea funciară.

Ioan Comnenul (1118—1143) s-a opus prin unele măsuri contra întăririi puterii pronoiarilor, de aceea el a fost numit de popor și Kaloian (bunul Ioan). În veacurile XIV—XV pronoia nu putea fi concepută fără eskoussia.

De multe ori în privilegiile de acordare a unei eskoussia se arată că, în afară de interzicerea perceperii dărilor sau corvezilor în favoarea statului, beneficiarul putea să stabilească și țărani pe proprietatea sa, aceștia neputînd fi înscrși în cărțile cadastrale ale statului, iar dregătorii imperiali neavînd în nici un fel dreptul de a-i căuta și a se interesa de ei. Avem puține date, dar, după toate probabilitățile, în veacul XII a dispărut în bună parte proprietatea țărănească, prin cotropirea ei de pronoiaari. Folosind neputința unei țărănimii sărăcite de a face față jugului fiscal, apoi marile calamități naturale, care au creat condiții favorabile acestui proces, și mai ales violența propriuzisă, datorită forței militare sau politice pe care o aveau, pronoiaarii și-au sporit domeniile lor și totodată numărul țărănilor aserviți.

Marea masă a țărănimii era aservită, țărăniile purtînd denumirea generică de pareii. La început au existat și alți termeni generici desemnînd pe țărăniile dependenți, precum : *parakathemenoi* — așezați. Alături de aceștia, mai exista o categorie de țărani liberi : *misthoți*, adică un fel de lucrători zilieri. Există și țărani liberi, puțini la număr, precum și numeroase categorii intermediare.

Caracteristic pentru realitatea bizantină era existența în același timp a celor trei forme ale rentei feudale : renta în muncă, cea în produse și cea în bani, fiecare putînd să predomine într-o anumită perioadă sau pe un anumit domeniu, fără a se putea aduce prea multe precizări de detaliu. Se pare că mai ales în perioada domniei lui Manuel Comnenul au avut loc distrugerea proprietății țărănești și împuținarea masivă a țărănimii libere. Ioan Kinna-mos, biograful lui Manuel Comnenul, afirmă că acest fenomen a avut loc fără voia împăratului, chiar laudîndu-l pentru că ar fi încercat să se opună.

În acte întîlnim diferite categorii ale țărănimii aservite. În primul rînd existau parecii (*paroikoi* = vecini) sau chiar douloi-parecii, adică șerbii asimilați aproape cu situația sclavilor, care tind să devină categoria principală a țărănimii. Alte categorii țărănești sînt reflectate într-un fel de cărți cadastrale bizantine din această perioadă denumite praktika care, alături de actele de privilegii păstrate mai ales în arhivele mănăstirilor de la Muntele Athos, alcătuiesc principalele izvoare pentru cunoașterea situației țărănești. Aceste acte vorbesc de țărani liberi, rămășițe ale stratioților, *eskoussiatoi* — scutiți și de alte categorii ca de exemplu *demosiarii*, prin care probabil se înțelege țărani ai statului. Această structură socială apare pentru prima dată în veacul XII, devenind caracteristică pentru întreaga această epocă.

Procesul formării și cristalizării societății feudale bizantine a fost lent, îndelungat și original. Dar orînduirea feudală, superioară sclavagismului, nu a rezolvat problemele ce i se puneau în față, datorită dezvoltării fenomenelor negative care au provocat decăderea politică a statului bizantin și pînă la urmă prăbușirea și dispariția sa. De aceea nu trebuie să surprindă existența tendințelor desolidarizării maselor populare de interesele asigurării independenței și integrității statului, căci cu totul alta era situația producătorului direct aservit în Bizanțul tîrziu față de țăranul liber membru al obștii din Bizanțul de mijloc. Rezistența țărănimii la procesul de feudalizare nu a putut să-l împiedice, a fost însă continuă și mereu mai intensă lupta maselor popu-

lare împotriva aristocrației, pe care, din păcate, izvoarele o dezvăluie de multe ori foarte puțin în manifestările ei concrete. Niketas Choniates observa, fără a voi să explice cauzele adânci, că la început masele se bucurau de înfrîngerile statului bizantin în fața cruciaților, sperînd că o dată cu venirea latinilor vor fi mai puțin exploatați, că li se va îmbunătăți soarta și că totodată stăpînii lor vor sărăci, bucurîndu-i nenorocirea comună. Astfel apare firesc rezultatul cruciadei IV cînd rezistența bizantină a fost slabă din cauza lipsei puternicei mase de altădată a țărănimii libere, ceea ce a făcut ca statul bizantin să nu dispună de o forță militară numeroasă și capabilă să oprească expansiunea apuseană și mai tîrziu pe cea otomană.

Încă în a doua jumătate a secolului XII se poate vorbi de formarea unei ierarhii feudale în Bizanț, fără însă ca aceasta să ajungă la o claritate și orizontalizare atît de evidente ca în Occident. Pe baza acestei ierarhii feudale societatea se împarte în mod mai clar în stări: o stare a proprietarilor de pămînt, deci a aristocrației, și o stare a orașenilor. Existența acestor stări poate fi surprinsă încă din vremea lui Alexios Comnenul, care a convocat în 1082 la Amaseia, în Asia Mică, o adunare de stări avînd nevoie de o aprobare a politicii sale. În perioada de început a Bizanțului tîrziu toți supușii erau *douloi* față de împărat, care le era *kyrios*, pentru ca mai tîrziu să apară un variabil raport de vasalitate-suveranitate în cadrul acestor *douloi* și în poziția lor față de împărat. Astfel după cruciada I supușii străini ai împăratului care i-au prestat jurămîntul de vasalitate sînt numiți *ethelos-douloi* (sclavi voluntari) sau *litizios* (de la *ligium*, *lige* apusean). Acest omagiu-lige în Bizanț s-a dezvoltat ca o instituție de import după modelul apusean, însă a corespuns unor realități bizantine. Ușurința cu care omagiul-lige a fost primit în Bizanț și a fost aplicat, avînd o dezvoltare asemănătoare cu aceea din Occident, arată că în esența sa feudalismul bizantin era la fel cu cel din Europa occidentală.

Alături de aceasta, începînd din veacul XI pentru supușii împăratului se răspîndește jurămîntul de credință, de fidelitate, care inițial reprezenta o legătură politică între supuși și împărați. Începînd cu perioada Comnenilor, pe măsură ce procesul de feudalizare căpăta forme tot mai cristalizate, lumea bizantină căpăta conștiința legăturii personale conținute în jurămînt astfel că în perioada Imperiului de la Niceea a putut să apară doctrina reciprocității în relațiile dintre suveran și supușii săi, deci dintre *kyrios* și *douloi*. În perioada Paleologilor jurămîntul de garanție sau de amnistie era dat din partea împăratului onora dintre marii săi feudali. Alături de acest principiu feudal al reciprocității, continuă însă să existe și principiul autocratismului monarhic, ideea monarhică. Manuel Moschopoulos a propus chiar ca aceste două principii, unul feudal și unul monarhic, să existe paralel: *orkos politicos* — supunerea obligatorie a tuturor supușilor față de suveran — și *orkos basilicos*, legătura personală cuprinsă în jurămîntul de credință.

Situația era cu atît mai complicată cu cît feudalizarea societății bizantine după 1204 a fost de o intensitate diferită și cu forme variate în statele conduse de occidentali și în cele bizantine. În statele latine ritmul a fost mai

rapid, dar el este impus din afară, nefiind organic, și de aceea unele instituții feudale impuse de latini au dispărut după ce teritoriile au fost recuperate de către bizantini. Au continuat să existe în principal doar acele instituții a căror geneză începuse înainte de 1204 și care erau rezultatul unui proces obiectiv de dezvoltare. Din cauza aceasta, problema influenței în cadrul feudalismului bizantin este mai mult aparentă, căci instituțiile feudale care s-au dezvoltat înainte de venirea occidentalilor au fost preluate de aceștia și numite cu termeni asemănători celor din Occident, dându-le uneori și o organizare specific occidentală. În Bizanț însă au continuat să existe și să se dezvolte doar acele instituții care corespundeau evoluției societății bizantine în mod organic și care s-au păstrat și în timpul stăpînirii latinilor și după restabilirea dominației bizantine, precum și atunci cînd unele teritorii balcanice au trecut sub stăpînirea bulgarilor sau a sîrbilor.

În ce privește statele conduse de bizantini care au luat naștere la 1204 se constată o grăbire a ritmului procesului de feudalizare în statul Epirului, cel mai mic ritm în Imperiul de la Trapezunt și o evoluție intermediară în cadrul Imperiului de la Niceea. În cazul statului de la Niceea, din punct de vedere al relațiilor și pe plan social găsim puternice elemente caracteristice Bizanțului de mijloc: numeroși stratioti, o orașenime puternică, dar totodată și noi elemente caracteristice epocii bizantine tîrzii. Aceasta poate însemna fie că ritmul de feudalizare a fost mai lent în aceste regiuni, fie că Lascarizii în programul lor politic au sprijinit resturile vechilor realități bizantine din secolul X. Lascarizii au dus o politică socială care viza sprijinirea proprietății stratiotice și păstrarea acesteia. Așa se explică faptul că acest stat a putut restaura, e drept fragil și pentru scurtă durată, unitatea bizantină. Chiar sub Mihai VIII Paleolog și continuînd sub Andronic II și Andronic III procesul de feudalizare s-a accentuat, pentru ca la mijlocul secolului XIV în vremea lui Ioan V și Ioan VI societatea bizantină să cunoască cadrul clasic al feudalismului prin predominarea proprietății pronoiare cu drept de moștenire pe întreg teritoriul. Societatea bizantină poate fi considerată deplin feudalizată în a doua jumătate a secolului XIV, totuși existînd deosebiri, regiuni dens feudalizate și altele mai slab feudalizate. Au apărut puternice familii feudale, precum Melissenos în Tesalia și Cantacuzino în Pelopones. Familia Cantacuzino în veacul XIV era probabil cea mai puternică familie feudală. Poate din această cauză au avut loc în Pelopones puternice frămîntări nu numai în rîndurile țărănimii, dar chiar și în rîndurile clasei dominante. Astfel Ioan Cantacuzino arăta că decăderea Peloponesului nu s-a datorat numai invaziilor dușmane, ci și luptelor feudale și aroganței arhonților, „... care au făcut Peloponesul mai pustiu ca Scythia“. Acești mari feudali care există în Bizanț poartă diferite denumiri, precum *sinkletikoi*, *eugeneis*, dar mai ales *arhontes*, care a ajuns a fi sinonim cu *dynatoi*.

Întărirea clasei feudale însemna întărirea exploatării muncii țărănimii care lucra pe domeniile feudale. Referitor la organizarea acestor domenii avem unele date despre proprietățile mănăstirești în ceea ce privește întinderea domeniului, numărul țărănilor aserviți, obligațiile feudale. În ceea ce

privește raportul dintre rezerva seniorială și suprafața loturilor țărănești, fără a se putea face deocamdată precizări pentru o perioadă de mai multe secole, ci doar pentru unele momente, dată fiind evoluția raporturilor de schimb și lipsa unei puternice economii naturale, putem da câteva exemple. Pe domeniile mănăstirii Chilandar suprafața rezervei senioriale era de 5 ori mai mare decât suprafața totală a loturilor aflate în folosința țărănimii. Pe domeniile mănăstirii Zographos rezerva era de 12 ori mai mare, iar pe ale mănăstirii Xenophont de 30 de ori mai mare. S-ar putea să fi fost și cazuri când suprafața loturilor depășea rezerva, mai ales că nu s-au păstrat date privind acest raport în cadrul unor pronoiate. Domeniul marelui aristocrat Andronic Ducas la sfârșitul secolului al XIV-lea era lucrat de circa 50 de familii de douloi-precipi, dintre care 19 aveau un atelaj de 2 boi, 6 nu aveau decât un singur bou, iar 25 nu aveau nimic.

Este caracteristică de asemenea pentru bogăția feudalilor bizantini în veacul XIV enumerarea bogățiilor pe care le avea Ioan Cantacuzino și care i-au dat acestuia veniturile necesare pentru a-și desfășura activitatea politică.

Aceasta nu e altceva decât ilustrarea unei situații care de fapt era generală. Un contemporan spunea că „cei mari îi mâncau pe cei mici ca pâinea“. Exploatarea aceasta a maselor populare a provocat detașarea lor de interesele apărării țării. Masele populare nu intrau în cadrul stărilor, care, cristalizându-se, subliniau o mai puternică ierarhizare. Asemenea adunări de stări au avut loc în timpul Comnenilor și au avut loc și mai târziu. Pe de altă parte, aceleași mase populare nu mai erau cuprinse în cadrul jurământului de supunere tradițional pe care-l cunoaștem în Bizanț, un jurământ între supuși și stat, care începe a fi înlocuit cu un element nou, un jurământ feudal ce nu face loc decât omului liber.

Orașul, în Bizanțul târziu, din punct de vedere economic, era în plină decadere începând din secolul XII, datorită neinspiratei politici a Comnenilor care au deschis negustorilor italieni porțile Bizanțului punând într-o situație foarte grea elementele productive orășenești autohtone. În fața concurenței pe plan economic a orășenilor italieni, orășenii bizantini au căutat să riposteze, și nu numai pe plan economic, ci să se și cristalizeze într-o organizare de clasă, afirmându-se pe plan politic mai accentuat. Rolul orășenimii în cadrul vieții publice a putut astfel să fie în unele perioade însemnat. Andronic Comnen a venit la tron cu sprijinul orășenimii, pe care a sprijinit-o la rândul său, dar, datorită unor aspecte negative ale politicii sale interne și instigării din partea mării aristocrații, tot orășenimea este cea care l-a și alungat, la fel cum s-a întâmplat un deceniu mai târziu și cu Isac Angelos. În statul de la Niceea orășenimea a fost sprijinită de Lascarizi și a cunoscut o anumită dezvoltare. În veacul XIV există o încercare disperată a orășenimii de a supraviețui, și acest lucru apare evident în cadrul mișcărilor sale. Mișcări orășenești au avut loc la Adrianopol și în alte orașe ale imperiului, însă cea mai semnificativă este mișcarea zeloților de la Thesalonic (1341—1349), veritabilă încercare de creare a unei comune orășenești. Tragicele împrejurări interne și externe au împiedicat orășenimea de a se instituționaliza, de a

forma o comună, mai ales că nici împăratul n-a știut să se sprijine pe elementele orașenești în cadrul statului. Din această cauză veacul XIV arată marea încercare a orașenimii de a forma o clasă, dar și o mare prăbușire. La prăbușirea orașenimii bizantine au contribuit mai mulți factori: situația externă atât de defavorabilă, concurența negustorilor italieni și feudalizarea imperiului, care au împiedicat apariția și dezvoltarea în orașe a unor relații capitaliste care ar fi putut influența pozitiv întreaga situație a statului. Căci caracteristic pentru Peninsula Balcanică nu numai în perioada bizantină, dar și după aceasta este intensitatea vieții urbane, dar timp de secole elementul orașenesc nu s-a afirmat decât cu greutate ca element de sine stătător. Astfel în Bizanțul târziu rolul principal în orașe l-au avut feudali care locuiau acolo și în mîinile cărora se afla conducerea orașelor. În afară de feudali mai mari sau mai mici, a căror existență în oraș ne-o atestă numeroase izvoare, existau și alte categorii sociale, între care și orașeni bogați. Un act vorbește de Gudelos Tyranos care a primit ca moștenire 4 prăvălii, 4 vii, o mulțime de ateliere meșteșugărești, precum și alte prăvălii. Acest Gudelos nu era o excepție, ci reprezenta un fenomen frecvent, o realitate. Alături de acești orașeni bogați, existau numeroși orașeni săraci, unii mici meșteșugari lucrînd în propriile lor ateliere, alții salariați. Există chiar și o tendință a unor țărani de a se stabili la orașe fugind de pe domeniile feudale, dar prin acte emanînd de la împărați sau de la despoți se încearcă a-i trimite înapoi acolo de unde veniseră.

În ansamblu, dacă urmărim evoluția relațiilor sociale în Bizanț în veacurile XI—XV, observăm că ele au cuprins întreaga populație a imperiului, că au o originalitate în ceea ce privește formele îmbrăcate. Existența relațiilor feudale în Bizanț a avut un rol deosebit de important în istoria politică a statului bizantin. Aservirea masei producătorilor direcți, lichidarea forței militare tradiționale a Bizanțului, fărîmițarea feudală și luptele interne alcătuiesc cauzele interne ale decăderii și prăbușirii Bizanțului.

O serie de forme feudale, instituții chiar, au fost lăsate moștenire de către Bizanț statelor succesoare, continuîndu-se în acet fel, în noi condiții, existența lor.

Feudală în ansamblul ei, societatea bizantină, prin existența ei multiseculară, a influențat profund societatea europeană, fiind o însemnată parte integrantă a istoriei medievale.

BIBLIOGRAFIE

Din bogata literatură de specialitate au fost selectate doar cîteva lucrări, unde pot fi găsite toate referirile necesare privind atât izvoarele, cât și cercetările diferinților bizantinisti.

Anghelov D., *История на Византия*, vol. I—III, Sofia, 1959—1967.

Idem, *Подбрани извори за историята на Византия*, Sofia, 1963.

Bréhier L., *Le monde byzantin*, vol. I—III, Paris, 1947—1950.

* * * *The Cambridge Medieval History*, vol. IV: *The Byzantine Empire*, parts 1—2, Cambridge, 1966—1967.

- *** *История Византий*, vol. I—III, Moscova, 1967.
- Kajdan A., *Город и деревня в Византий (IX—X вв.)*, Moscova, 1962.
- Idem, *Byzanz. Aufstieg und Untergang des Oströmischen Reiches*, Berlin, 1964.
- Lemerle P., *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance*, „Revue historique”, 1958, 219—220; „Cahiers de civilisation medievale”, 1962, 1.
- Ostrogorsky G., *Istoria statului bizantin* (ediții în limbile germană, engleză, franceză, italiană, sîrbă).
- Idem, *Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine*, Bruxelles, 1956.
- Idem, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954.
- *** *Сборник документов по социально экономической истории Византий*, Moscova, 1951.
- Stănescu Eug., *Curs de istoria Bizanțului* (prelegeri dactilografiate la biblioteca Facultății de istorie — București).
- Vasiliev A., *Histoire de l'empire byzantin*, vol. I—II, Paris, 1932.